

— particuliere ondernemers wensten zèlf die winsten te maken; zij eisten bedrijfsvrijheid en konden aan die eis kracht bijzetten doordat het bestuur van de koloniën, tot 1848 bij uitsluiting opgedragen aan de koning, nadien een aangelegenheid was geworden waarin de Kroon verantwoording schuldig was aan de Staten-Generaal. De meeste leden van Eerste en Tweede Kamer hadden niet veel belangstelling voor wat in de koloniën geschiedde (het duurde twintig jaar voordat in de Tweede Kamer kritiek werd geuit op het Cultuurstelsel¹), maar zij die dat wèl hadden, roerden zich geducht, er op wijzend dat zich op Java hongersnood was gaan voordoen, dat aan het Cultuurstelsel ergerlijke vormen van bevoordeling vastkleefden en dat het stelsel als geheel in strijd was met de geest van de tijd. Al die kritiek had succes. In 1867 werd een streep gehaald door de cultuurprocenten voor Nederlandse bestuursambtenaren (bij wijze van compensatie werd hun betaling verbeterd, ten dele door het toekennen van representatietoelagen)², de kleinere gouvernementcultures, waaronder die van indigo, werden in de loop van de jaren '60 afgeschaft, en wat de twee veruit belangrijkste betreft: suiker en koffie, werd in 1870 bij de wet bepaald dat zij geleidelijk zouden verdwijnen; de gouvernementssuikercultuur is toen tot 1891 blijven bestaan en de laatste resten van de gouvernementskoffiecultuur verdwenen in 1916. Er bleef als gevolg van dit alles tot 1877 een 'batig slot' aan de Nederlandse schatkist toevloeien: in totaal nog ca. f 100 mln.

Uiteraard betekende het verdwijnen van de gouvernementcultures niet, dat de teelt van de betrokken gewassen werd gestaakt. Integendeel: Westerse particuliere ondernemers waren er zeker van dat zij die teelt nog zouden kunnen uitbreiden en bovendien tot de aanplant van nieuwe gewassen zouden kunnen overgaan. Zij vertrouwden daarbij dat zij op Java, gegeven de bevolkingstoename en gegeven het feit, dat de meerderheid van de dorpelingen er onder het Cultuurstelsel aan was gewend geraakt om een aantal maanden achtereen de *sawahs* tegen plantloon te bewerken, voldoende loonarbeiders zouden vinden. Er was één groot probleem: in veel gevallen begeerden de ondernemers voor de uitbrei-

¹ Wie vóór de Grondwetsherziening van 1848 terzake vragen stelde, werd afgescheept met algemeenheden: dezelfde minister die in 1846 in een brief aan de gouverneur-generaal schreef over de grenzeloze gewetenloosheid der Europeanen op Java (die hem al jaren bekend was), zei in 1843 in de Tweede Kamer: 'De inheemse bevolking geniet rust en welvaart.' (aangehaald in C. Fasseur: *Cultuurstelsel en koloniale baten*, p. 42) ² De (lagere) cultuurprocenten die aan inheemse gezagdragers toevloeiden, bleven tot 1907 gehandhaafd; toen was overigens van de gouvernementcultures nagenoeg niets meer over.